

De toekomst van de mensenrechten in Europa: op zoek naar een nieuwe mentaliteit

Europa is een zeer divers werelddeel. Nergens anders ter wereld vindt men een dergelijk relatief klein gebied dat zoveel talen en culturen herbergt. Deze culturele en taalkundige verscheidenheid houdt ook niet op bij de landsgrenzen. In elke Europese natie vindt men verschillende volkeren die beschikken over een eigen taal en cultuur. Andere talen en culturen gaan juist weer over de landsgrenzen heen en maken dus deel uit van verschillende Europese landen. Ondanks deze enorme verscheidenheid is Europa wel degelijk een eenheid. Als men mij zou vragen hoe dat mogelijk is, zou ik antwoorden: door de mensenrechten.

De mensenrechten zijn waarden die universeel gelden, doch deze zijn ontstaan in Europa en zijn daar ook het meest uitgekristalliseerd. Dit is deels te danken aan Europese filosofische stromingen die eeuwenlang getracht hebben dergelijke beginselen te formuleren en uit te dragen. Aan de andere kant is dit ook een gevolg van de grote tragedies van de twintigste eeuw. Het totalitarisme en fascisme kennen hun oorsprong evenzeer in Europa. De Europeanen weten dus als geen ander wat het betekent of wat er kan gebeuren als mensenrechten systematisch geschonden worden of in het geheel worden ontkend. Door schade en schande wordt men wijs.

De mensenrechten vormen heden ten dage een bindmiddel tussen de Europese volkeren en naties. In elk land worden de mensenrechten erkend als de meest belangrijke en fundamentele rechten waarover hun burgers beschikken. In de meeste landen zijn deze beginselen dan ook grondrechtelijk en verdragsrechtelijk vastgelegd. Bovendien beschikt Europa als enig werelddeel over een internationaal gerechtsoorgaan dat bindende uitspraken kan doen over mensenrechtenschendingen: het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). Dit is uiterst belangrijk voor de mensenrechten omdat deze daardoor niet louter abstracte beginselen zijn, maar tevens dwingendrechtelijk kunnen worden gehandhaafd. Dit gebeurde vóór de oprichting van het EHRM natuurlijk ook op nationaal niveau. Maar wanneer dit ook op Europees niveau gebeurt versterkt dat de positie van de mensenrechten. Er ontstaat internationale druk op staten om de mensenrechten te respecteren en het maakt hen ook kritischer ten opzichte van hun eigen rechtsorde in vergelijking met andere landen.

Wanneer men dit zo beziet ontstaat er een vrij positief beeld van de huidige mensenrechtensituatie in Europa. De mensenrechten zijn immers erkend en gecodificeerd en worden bovenal gehandhaafd. Het belang van deze laatste drie zaken kan niet genoeg benadrukt worden. Deze zorgen ervoor dat het fundament voor de mensenrechten aanwezig is; ze zijn als het ware al geworteld in de Europese grond. Er hoeft niet dus langer gestreden te worden voor erkenning en vestiging van de mensenrechten als zodanig. Toch is dit alles nog geen reden voor euforie. Europa zal in de toekomst namelijk voor een aantal uitdagingen komen te staan die met name liggen op het gebied van de handhaving van de mensenrechten. Daarnaast moet er op intellectueel niveau nog veel werk verzet worden waar het gaat om de conceptie en interpretatie van de mensenrechten.

Waarom is de handhaving van de mensenrechten een uitdaging voor Europa? Het antwoord op deze vraag lijkt op het eerste gezicht vrij eenvoudig te geven. Mensenrechtenschendingen vinden immers nog steeds plaats in Europa. Deze schendingen vinden niet in elk Europees land in dezelfde mate en op dezelfde manier plaats, maar ze persisteren niettemin. Hoewel dit antwoord juist is, is dit niet hetgeen waar ik op doel. Er is namelijk sprake van een bijzondere ontwikkeling waar het gaat om de schending van mensenrechten in Europa.

Het belangrijkste document inzake de mensenrechten, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, kwam tot stand in 1948, dat is dus vlak na de Tweede Wereldoorlog. Toen men deze tekst schreef had men dus voornamelijk de verschrikkingen der Tweede Wereldoorlog voor ogen. Iedere Europeaan weet dan precies waar het over gaat: vernietigingskampen, terreurbombardementen, deportaties en talloze andere vormen van collectieve mensenrechtenschendingen. Naast de schaal waarop ze plaatsvonden, is het belangrijkste kenmerk van deze schendingen dat ze uitgevoerd werden door staten, met name door hun legers. De Universele Verklaring heeft dus vooral mensenrechtenschendingen door staten voor ogen. Andere belangrijke verdragen op het gebied van de mensenrechten, zoals het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), zijn deels afgeleid van de Universele Verklaring. Dat betekent dus dat ook deze documenten vooral zien op mensenrechtenschendingen zoals die plaatsvonden gedurende de Tweede Wereldoorlog, uitgevoerd door staten dus.

Alhoewel er tegenwoordig met name in Oost-Europa nog een aantal landen te vinden zijn waarin de grootste bedreiging voor de mensenrechten gevormd wordt door de staat, men denke bijvoorbeeld aan Wit-Rusland, is dit niet meer het geval voor de meeste andere Europese naties. Wat is er veranderd? De benadering van de mensenrechten als een verzameling van grondbeginselen dat de burger beschermt tegen onrechtmatig ingrijpen van de staat in de meest fundamentele aspecten van zijn bestaan, zou ik hier de klassieke benadering willen noemen. In de klassieke benadering is een mensenrechtenschending *verticaal*. Deze vindt plaats van boven naar beneden, de almachtige staat bedreigt het individu. Thans zijn de meeste mensenrechtenschendingen in Europa echter *horizontaal*. Bij een horizontale schending bedreigt een individu of een groep van individuen een ander individu of een andere groep van individuen. Deze trend is voor het eerst gesignaleerd op het gebied van de vrijheid van meningsuiting door Paul Cliteur. In de klassieke benadering van de vrijheid van meningsuiting waren het altijd individuen met een afwijkende filosofische, religieuze of wetenschappelijke mening die beschermd moesten worden tegenover de staat. Men denke bijvoorbeeld aan Galileo Galilei tegenover de Katholieke kerk, kerk en staat waren in die tijd immers nauw verweven. In de meeste West- en Zuid-Europese landen vormt de staat tegenwoordig echter nauwelijks meer een bedreiging voor de vrije meningsuiting. Dat wil echter in het geheel niet zeggen dat individuen zich vrijer voelen om voor hun mening uit te komen dan pakweg vijftig jaar geleden. In het afgelopen decennium hebben we talloze voorbeelden kunnen zien van horizontale schendingen van de vrijheid van meningsuiting. In Nederland moest Theo van Gogh het uiten van zijn mening met de dood bekopen. In Denemarken en in het Verenigd Koninkrijk moesten Kurt Westergaard en Salman Rushdie hun leven in vergelijkbare gevallen bijna met de dood bekopen. Zij werden allen bedreigd door radicale individuen en groeperingen in plaats van door de staat. Maar ook criminele organisaties zoals de *Camorra* vormen een bedreiging: de Italiaan Roberto Saviano moest na de publicatie van zijn boek onderduiken en werd gedwongen te leven als een voortvluchtige.

Horizontale mensenrechtenschendingen zijn echter geenszins beperkt tot de vrijheid van meningsuiting. Uitbuiting, dwangarbeid, vrouwenhandel, kindermishandeling, racisme en discriminatie vinden nog steeds in heel Europa plaats.

Dit is met name het werk van criminele individuen, organisaties en netwerken. Deze misstanden vinden zoals gezegd dus vooral onder de radar plaats. Dat maakt handhaving van de mensenrechten een stuk ingewikkelder. Men kan immers in de meeste Europese steden en dorpen rondlopen zonder ook maar het minste vermoeden te hebben dat daar mensenrechtenschendingen plaatsvinden. Toch deze zijn echter vaak wel degelijk aanwezig. Het gebeurt binnenshuis, in fabrieken, in appartementencomplexen of in buitenwijken.

Men denke bijvoorbeeld aan personen die immigranten dwingen onder zeer slechte arbeidsomstandigheden te werken, of vrouwen die opgesloten zitten in appartementen, soms om culturele redenen, soms omdat ze gedwongen worden als prostituee te werken, of kinderen die thuis mishandeld worden. Wil men deze schendingen op het spoor komen dan moet men een ingewijde zijn, deze misstanden worden namelijk bewust voor de buitenwereld verborgen gehouden. Als men dit soort schendingen in de toekomst effectief wil tegengaan dan vergt dat een verandering in de mentaliteit en in de *modus operandi* van overheden, mensenrechtenactivisten en vooral van de gewone burgers.

Deze verandering is noodzakelijk omdat men in de Europese liberale democratieën er tot nog toe vooral vanuit is gegaan dat de mensenrechten in eerste instantie beschermd moeten worden tegenover de overheid in plaats van tegenover burgers. In de afgelopen decennia hebben voorvechters van de mensenrechten dan ook vooral geijverd voor het aan banden leggen van de staatsmacht. De vraag is nu in hoeverre dit nog langer noodzakelijk is in het licht van de veranderde manier waarop de mensenrechten worden bedreigd. Om de mensenrechten in deze veranderde omstandigheden effectief te kunnen handhaven dient de staatsmacht eerder uitgebreid dan ingeperkt te worden. Door deze constatering ontstaat er echter een paradox. Aan de ene kant brokkelt de privacy van de Europese burger steeds meer af door de komst van allerlei digitale opsporingsmethoden waardoor de overheid steeds makkelijker en steeds meer toegang krijgt tot informatie over haar burgers.

De meeste Europeanen zitten dus niet bepaald te wachten op nog meer bevoegdheden voor de overheid; na de aanslagen van 11 september 2001 zijn deze bevoegdheden namelijk al fors uitgebreid. Aan de andere kant zorgen individualisering en grootstedelijke vervreemding ervoor dat men steeds minder weet wat er zich *next door* afspeelt. Dit maken mensenrechtenschendingen die heimelijk plaatsvinden moeilijk op te sporen en te bestrijden.

Mijns inziens zal de toekomst van de mensenrechten in Europa dus vooral afhangen van de vraag of men er in slaagt een zekere balans te vinden tussen beperking van de staatsmacht enerzijds, en anderzijds afdoende bevoegdheden voor de overheid om horizontale schendingen van de mensenrechten tegen te gaan. De verantwoordelijkheid voor de bescherming van de mensenrechten ligt in de eerste plaats echter niet bij de overheid maar bij de burger. De mensenrechten zijn immers zijn bezit en niet dat van de staat.

Hetgeen ik hiervoor gezegd heb over de veranderde bedreiging van de mensenrechten geldt echter vooral voor West- en Zuid-Europa. Als het gaat om Oost-Europa, en dan met name de voormalige Sovjet-Unie, blijft de staat de grootste bedreiging voor de mensenrechten. De *civil society* is daar in veel landen nog onderontwikkeld. Dat komt met name omdat men niet altijd beschikt over voldoende waarborg tegen onrechtmatig overheidsingrijpen, wat weer vooral debet is aan autoritaire regimes en corrupte overheidsdienaren. Zo worden er in bijvoorbeeld Rusland nog steeds veel journalisten en politieke activisten vervolgd en opgesloten. En in Oekraïne werd de prominente politica Joelija Tymosjenko om politieke redenen van haar vrijheid beroofd. Dit zijn misstanden die in de rest van Europa grotendeels ondenkbaar zijn en vragen daarom om een andere aanpak. Desondanks is er in Oost-Europa na de val van de Sovjet-Unie en de daarmee gepaard gaande liberalisering van de samenleving en economie meer ruimte ontstaan voor de georganiseerde misdaad, die zich soms ook met vormen van mensenrechtenschendingen bezighoudt, zoals vrouwenhandel. Dus in die zin zijn de horizontale bedreigingen van de mensenrechten ook in dat deel van Europa toegenomen. Om deze inbreuken en mensenrechtenschendingen in het algemeen effectief tegen te gaan zullen West-, Zuid- en Oost-Europa intensief moeten samenwerken.

En hoewel de mensenrechtensituatie in West- en Zuid-Europa ontegenzeggelijk vele malen beter is dan die in Oost-Europa, betekent dat zeker niet dat de eerste twee kritiekloos tegenover hun eigen rechtsorde mogen staan. Dat mag na hetgeen ik hiervoor gezegd heb wel duidelijk zijn.

Ik heb in het begin van mijn essay gesteld dat er niet alleen werk verzet moet worden op het terrein van de handhaving van de mensenrechten maar ook op het gebied van de interpretatie ervan, en dan met name op intellectueel niveau. Wat handhaving betreft gaat het vooral om praktische aangelegenheden; de theoretische aangelegenheden die in het interpretatievraagstuk naar voren komen zijn echter ook van groot belang. Omdat ideeën gevolgen hebben is het belangrijk om te debatteren over de rol van de mensenrechten en vooral ook over wat deze zijn. Daarbij constateer ik dat de mensenrechten nog steeds niet overal in Europa als universeel geldig worden gezien, en soms zelfs in toenemende mate als een westers politiek concept worden beschouwd. Het is natuurlijk waar dat het idee der mensenrechten haar oorsprong vindt in de Verlichting en dat het dientengevolge vooral in West-Europa en de Verenigde Staten is ontstaan. Dit betekent echter in het geheel niet dat de waarden die er in vervat zijn alleen worden gedeeld in die delen van de wereld. Overal ter wereld vindt men immers samenlevingen en individuen die deze waarden erkennen en uitdragen. Toch zijn er met name in de voormalige Sovjet-Unie nog veel personen die de mensenrechten zien als een instrument ter bevordering van westerse belangen. Deze situatie is natuurlijk deels te verklaren als een restant van de Koude Oorlog, waarin oost en west in intellectueel opzicht lijnrecht tegenover elkaar stonden, maar ook in de rest van Europa is deze opvatting wijdverbreid. Dit is zorgelijk omdat daarmee niet alleen de mensenrechten *an sich* worden gerelativeerd, maar ook schendingen ervan. Wanneer mensen denken dat de mensenrechten er alleen zijn om westerse denkbeelden uit te dragen zal dat hen vanzelfsprekend minder gevoelig maken voor een beroep op de mensenrechten. Om deze ontwikkeling tegen te gaan moet in het debat steeds weer benadrukt worden dat de mensenrechten er niet zijn voor staten maar voor individuen, en deze kunnen er nooit slechter van worden wanneer zij vrijelijk van deze rechten mogen genieten. Daarnaast dient er gewezen te worden op de gemeenschappelijke Europese normen en waarden, die grotendeels voortvloeien uit de gezamenlijke geschiedenis der Europese naties met al haar hoogte- en dieptepunten.

Dan resteert er nog een mogelijk gevaar voor de positie van de rechten van de mens, een gevaar dat weliswaar minder duidelijk en voor de hand liggend is dan die ik al besproken heb, maar niettemin reëel aanwezig mag worden geacht. Ik doel hier op het gevaar voor inflatie van het begrip ‘mensenrechtenschending’. Veel mensen hebben bij dit begrip nog steeds het soort verschrikkingen in gedachte dat plaats vond tijdens de Tweede Wereldoorlog of tijdens de conflicten op de Balkan. Zij zullen bij het horen van het woord ‘mensenrechtenschending’ in eerste instantie denken aan genocide, martelen en andere uitwassen der mensheid. Dit verandert echter in rap tempo. Met name in de hoogontwikkelde, democratische rechtsstaten van West-Europa heeft men een vrij abstract beeld van zaken als genocide of martelen, dit omdat de meeste mensen in die landen normaal gesproken niet of nooit geconfronteerd zullen worden met dergelijke excessen. Het gevolg is dat iedere inbreuk op een recht als een schending van iemands mensenrechten zal worden beschouwd. Dat dit tegenwoordig soms al gebeurt in de praktijk illustreert dit voorbeeld: een Nederlandse vrouw die filosofie heeft gestudeerd is werkloos en zit thuis met een overheidsuitkering, wanneer zij een baan aangeboden krijgt weigert zij deze te accepteren omdat deze functie ‘onder haar niveau ligt’, als gevolg daarvan kort de overheid, conform de wet, haar uitkering. De werkloze vrouw dient daarop een klacht in bij het EHRM, dit omdat er volgens haar sprake is van een schending van het verbod op dwangarbeid. Men hoeft geen rechtshistoricus te zijn om te begrijpen dat de samenstellers van het EVRM een heel ander beeld hadden van dwangarbeid toen zij het verbod erop omschreven.

Deze ontwikkeling brengt twee problemen met zich mee. Ten eerste verliezen de rechten van de mens hun onderscheidend karakter wanneer ze onder dezelfde noemer komen te vallen als ‘alledaags onrecht’. Er bestaat dan geen objectieve, juridisch hanteerbare maatstaf meer voor misdaden die we nu mensenrechtenschendingen zouden noemen. Het ene delict is erger dan het andere louter en alleen omdat de gevolgen ervan groter zijn, er bestaat geen speciale term om de ergste misdaden tegen mensen te kwalificeren. Het andere probleem is dat personen die daadwerkelijk slachtoffer worden van misdaden tegen de menselijkheid minder serieus zullen worden genomen.

We weten dan immers niet meteen hoe ernstig de situatie is, het zou tenslotte best eens kunnen gaan over het niet aangeboden krijgen van passend werk. Om deze ontwikkeling tegen te gaan moet het bijzondere karakter van de mensenrechten ten opzichte van de andere burgerlijke rechten constant onderstreept worden. Verder dient een beroep op de rechten van de mensen altijd kritisch te worden bestudeerd, zonder dat legitieme klachten verwaarloosd dreigen te worden. Dit is opnieuw geen gemakkelijke opgave.

Na het lezen van deze opsomming van uitdagingen met alle bijbehorende problemen en complicaties zou de indruk kunnen ontstaan dat de toekomst van de rechten van de mens er in Europa niet bepaald rooskleurig uitziet. Dat is echter in het geheel niet het geval. Graag wil ik hier terugkomen op hetgeen ik gezegd heb in het begin van mijn essay; de mensenrechten zijn reeds stevig verankerd in de Europese rechtsorde en in de mentaliteit der Europeanen, een enorme verworvenheid waar we trots op kunnen zijn, de uitdagingen voor de toekomst zijn derhalve vooral het behoud, uitbreiding en consolidering van de positie van de rechten van de mens. Maar dit zal niet eenvoudig worden vanwege de eerder geschetste veranderde maatschappelijke ontwikkelingen en vooral de veranderde manier waarop de mensenrechten in bepaalde delen van Europa tegenwoordig worden bedreigd. Daarnaast vinden er met name in de voormalige Sovjet-Unie nog steeds flagrante mensenrechtenschendingen plaats die niet meer op een dergelijke schaal en wijze plaatsvinden als in de rest van Europa. Dit vraagt dus weer om een heel andere aanpak en mentaliteit. De personen die zich inzetten voor de rechten van de mens kunnen zich bij het kwijten van deze zo verschillende taken laten inspireren door iemand als Eric Arthur Blair, beter bekend als George Orwell. Deze schrijver is vooral bekend geworden vanwege zijn doordringende en typerende beschrijvingen van totalitaire systemen zoals deze vroeger in Europa bestonden en in sommige landen nog steeds of ten dele bestaan, maar hij kon zich ook opwinden over het impliciete antisemitisme van de winkelier bij hem om de hoek. Een benijdenswaardige mentaliteit: hoog op de uitkijk voor onrecht ver weg, maar niet doof voor de schreeuw om hulp onder het eigen raam.

